

Meşrutiyet Dönemi Türk Siyasî Hayatı Kaynakçası

Cüneyd OKAY*

TÜRKİYE'DE SON YILLARDA üzerinde gerek lisansüstü tez, gerekse kitap ve makale olarak en çok araştırma ve yayın yapılan tarihî ve siyasî alanlardan biri de Meşrutiyet dönemidir. Bu dönem genel olarak Meşrutiyetin yeniden ilan edildiği 23 Temmuz 1908 ve Mondros Mütarekesinin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihleri arasında kalan on senelik zaman zarfını kapsar. Bu kısa süre içine Trablusgarb, Balkan ve Birinci Dünya Harpleri, çok sayıda isyan ve toplumun ve devletin geçirdiği birçok değişim sığmış ve Osmanlı Devleti'nin yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulacağı yeni bir dönem de yine bu yıllarda temel bulmuştur. Dolayısıyla, Meşrutiyet döneminin siyasî tarihini anlamak, sadece bu on yıllık süreci değil, aynı zamanda Tanzimat'tan beri süregelen ve II. Abdülhamid zamanında da devam eden yenileşme/değişme çabalarını kavramak ve buna paralel olarak da Cumhuriyet'in ideolojisini, kurucu kadrolarını, toplumsal dönüşüm projesinin temellerini de doğru yorumlamak için gereklidir. Bu açıdan bakıldığında özellikle son yirmi senede Türkiye'de bu alanla ilgili yapılan çalışmaların artışı normal karşılanmalıdır. Tabii kemiyet olarak bu artışta, üniversitelerde yaptırılan yüksek lisans ve doktora çalışmalarının çoğalması, bilhassa lisansüstü programlarda dönemi inceleyen derslerin müfredatlarda yer alması önemli bir sebeptir. Buna karşılık bilimsel ve akademik çalışmalar dışında roman, tiyatro ya da filmlerde bu dönemin işlenmesinin sonuçları ise bu yazının ilgi alanı dışında kalmaktadır.

Bu yazıda Türkiye'de Meşrutiyet dönemi siyasî tarihi üzerine yapılan yayınların genel bir değerlendirmesinin yapılmasına gayret edilecektir. Haliyle çok yönlü ve geniş olarak incelenmiş olan bu dönemi ele alırken, belirli sınırlamalar getirmek gerekmiştir. İlk olarak dönemi yalnız *siyasî tarih*

* Araştırmacı yazar.

açısından ele alan inceleme kitapları değerlendirilmiştir. Bu bağlamda –belirli noktalarda siyasetle belirgin bir şekilde kesişen/örtüşen çalışmalar hariç- ekonomik, sosyal, kültürel ve bunların ağırlıklı olduğu yayınlar inceleme dışı tutulmuştur. Yine benzer şekilde konusu siyasî olmakla beraber hatırat ya da günlük ve benzeri türde eserler de incelemeye alınmamıştır. Buna ek olarak yabancı bir dilde yazılıp Türkçeye çevrilmiş kitaplara da yazının sınırları ve hacmi içerisinde değinilmiştir. Osmanlı siyasî tarihini ele alan çok ciltli kitaplar ya da yine uzun bir dönemi ele alan kitaplarda da Meşrutiyet dönemi doğal olarak incelenmiştir. Ancak bu yazıda çok hacimli olsa bile yalnızca dönemi müstakil olarak ele alan kitaplar incelendiğinden bu gibi yayınlar değerlendirmeye alınmamıştır. Son olarak bu bir genel değerlendirme yazısı olduğundan burada, konuyla ilgili yayımlanmış her kitabı tek tek incelemek yerine dönemi değişik açılarıyla ele alan ve benzer çalışmaları da temsil ettiği varsayılan belirli sayıda kitap üzerinde durulacaktır. Kitaplar incelenirken mümkün olduğu kadar tematik bir sınıflandırmaya başvurulmuş ve Meşrutiyet'in ilan süreci, siyasî partiler, İttihad ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, diğer siyasal oluşumlar, 31 Mart hadisesi, ordu-politika ilişkisi, önde gelen politik kişiler üzerine biyografik/monografik çalışmalar, dönemin politik ve fikir akımları ve benzeri konu başlıkları halinde kısa değerlendirmeler yapılmıştır.

Bu dönemi ele alan kitaplara Meşrutiyet'in yeniden ilan ediliş süreci ile başlamak yerinde olur. Bu konu ile ilgili ilk eserlerden biri, Tarık Zafer Tunaya'nın, ilk baskısı 1959'da yapılan ve konuyu kısaca, ana hatlarıyla ele alan *Hürriyet'in İlanı* kitabıdır. Ancak süreci, öncesi ve sonrasıyla ayrıntılı olarak Aykut Kansu'nun *1908 Devrimi* başlıklı çalışmasından takip etmek mümkündür. Kansu'nun kitabı, yerli ve yabancı kaynaklardan 1906-1907 olaylarından başlayarak 23 Temmuz 1908 gününe giden yolu, rejimin yeni bir düzleme oturmasını ve Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe girmesinin ardından gelişen olayları, değişik yönleriyle ele alan hacimli (fakat gerek kullandığı kaynaklar, gerekse öne sürdüğü tezler bakımından tartışmalı) bir çalışmadır. Yine bu konuyla ilgili olarak, "taşrada" gelişen hadiseler Zafer Kars'ın *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu* ve Kudret Emiroğlu'nun *Anadolu'da Devrim Günleri: İkinci Meşrutiyet'in İlanı Temmuz-Ağustos 1908* kitaplarında incelenmiştir (Burada bir hususu daha açıklığa kavuşturmakta fayda var. Bu yazıda Meşrutiyet dönemini inceleyen yeni harfli inceleme eserleri ele alınmıştır. Bununla beraber meşrutiyetin yeniden ilanından sonraki süreçte, özellikle nisbî bir rahatlığın ve yeni rejimden beklentilerin en üst seviyede olduğu ilk senelerde konuyu değişik yönleri ile ele alan kitaplar da yayımlanmıştır. Ahmed Refik'in *İnkılab-ı Azim*,

Ali Saip'in *Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hazırası*, Mehmed Reşid'in *İnkılab Niçin ve Nasıl Oldu*, Yunus Nadi'nin *İhtilal ve İnkılab-ı Osmanî*, Bezmi Nusret'in *Fırkalar ve Ben*, Hasan Sadî'nin *İttihad ve Terakki'nin İflası*, Pertev Tevfik'in *İkinci On Temmuz*, Lütfi Fikri'nin *Selanik'de Bir Konferans*, Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Muhalefetin İflası*, A.V.'nin *İhtilal Fırkalarının Teşebbüs-i İhaneti yahut Fedakâran-ı Millet Cemiyeti*, M.Z.'nin *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Fırıldakları yahut Tarih-i Matem* adlı eserleri bu kabil kitaplardandır ve sayılarını arttırmak mümkündür).

Siyasî tarih denilince şüphesiz, ilk olarak akla gelen şeylerden biri, siyasî partilerdir. Meşrutiyet dönemi de Türkiye'de ilk defa partileşme sürecinin başladığı, siyasal ya da kısmen siyasal çok sayıda parti ve derneğin kurulduğu bir devir olması bakımından özellikle dikkate değerdir. Dolayısıyla Meşrutiyet döneminin siyasal hayatını anlamak için öncelikle bir bakıma siyasî partileri tanımak gerekir. Bu açıdan bakıldığında Meşrutiyet dönemi siyasî tarih kitaplarının hemen tamamının kaynak olarak kullandığı ve Türkiye'de dönemi akademik bir bakış açısıyla inceleyen ilk çalışma, Tarık Zafer Tunaya'nın, ilk baskısı 1952 yılında yapılan, *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabıdır. 1984'teki ikinci baskısı üç cilt halinde yayımlanmış, bu ciltlerden ilki, münhasıran "İkinci Meşrutiyet Dönemi" başlığıyla 1908-1918 yıllarına ayrılmış, üçüncü cilt ise, başlı başına ve sadece dönemin en önemli siyasal gücü olan İttihad ve Terakki'yi ele almıştır. İkinci Meşrutiyet'in anlatıldığı ilk cilt, iki bölüm ve beş kesimden oluşmaktadır. Yazar birinci bölümün ilk kesiminde, "Meşrutiyet Ortamı İçinde" başlığıyla, tek tek kitabına aldığı bütün siyasal partilerin dönem içindeki yerini ve konumunu belirlemiş; "çalışmaları ve eylemleri", "yapısı ve ideolojisi" "belli başlı elemanları" başlıklarıyla da fırkanın ya da derneğin nasıl kurulduğu ve geliştiği, eylemleri, düşünce yapısı ve kadrosu hakkında bilgi verilirken, kapanış süreci ise "fırkanın sonu" altbaşlığıyla verilmiştir. Kitabın ikinci bölümünde ise Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle başlayan, 1909'da kabul edilen Cemiyetler Kanunu'yla hızlanan dernekleşme sürecinde kurulan ve yazarın kitaba aldığı cemiyetler, yukarıdaki metoda paralel bir biçimde değerlendirilmiştir. Tarık Zafer Tunaya'nın kitabının belki de en önemli özelliği, bu siyasî fırka ya da cemiyetlerle ilgili olarak sunduğu belgelerdir. Kitabın yayımlandığı tarihte ulaşılabilen belgelerin yeni harflere aktarılarak tasnif edilmiş olması, bu dönemle ilgilenen birçok araştırmacı için bir başvuru kaynağı olmasını sağlamıştır. Fırka ve cemiyetlerin nizamnameleri, programları, beyannameleri, çeşitli tamimleri ve birkısım yazışmaları kapsayan kitap, bu şekilde döneme değişik açılardan ilgi duyan her araştırmacı için bir "başlangıç" eseri olma vasfını kazanmıştır. Tamamen İttihad ve Terak-

ki'ye ayrılan serinin üçüncü cildinde ise, İttihad ve Terakki'nin kuruluşu, padişah ve sadrazamlarla olan ilişkileri, idarî ve yapısal sorunları, yan kuruluşları, ideolojik ve ekonomik meseleleri, savaşlar ve kapanışı oldukça ayrıntılı bir biçimde anlatılmış, kitap bu özellikleriyle yalnızca İttihad ve Terakki'nin değil, yazarının koyduğu başlıkla "Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi" görünümünü kazanmıştır. Kitabı baştan sona okumak on yıllık siyasal süreç, kişiler, kurumlar, ideolojik ve idarî sorunlar, savaşlar ve saire- hakkında derli toplu ve fikir veren bir bilgiye sahip olmayı sağlamaktadır (Tunaya'nın kitabının ilk baskınının 1952'de yapıldığı yukarıda belirtilmişti. Bu da yazara, henüz o tarihte sağ olan ve Meşrutiyet dönemine tanıklık etmiş birçok kişiyle yüzyüze görüşebilme imkanı sağlamış, bu kişilerin anlattıklarıyla da resmî belge ve yazışmalara yansımaya değerlik bilgi ve görüşlerin okuyucuya sunulmasını temin etmiştir).

İttihad ve Terakki 1913'e kadar en güçlü, 1913'teki Babıali baskınından 1918'e kadar ise yegâne siyasal güç olduğundan çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Bu kitaplardan biri Feroz Ahmed'in, Meşrutiyet'in ilanından, Birinci Dünya Savaşına kadarki dönemi ele alan çalışmasıdır. *İttihat ve Terakki 1908-1914* başlıklı kitap, İngiliz arşivlerinden (Dışişleri Bakanlığı, Büyükelçilik ve Konsolosluklar ve birtakım başka orijinal belgeler) yararlanılarak kaleme alındığı ve "dışarıdan bir bakış açısı" sağladığı için dikkate değer bir eserdir. Dönemi, cemiyet ve fırka açısından bütünlüklü olarak ele alan bir başka kayda değer kitap da, (ilk baskısı *100 Soruda İttihat ve Terakki* adıyla yayımlanan) Sina Akşin'in *Jöntürkler ve İttihat Terakki'si*dir. Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesine kadar geçen süreyi *denetleme iktidarı*, 1918'e kadarki beş yıllık süreyi de *tam iktidar* olarak tanımlayan Akşin'in hacimli kitabı, Meşrutiyet dönemi siyasî tarihi hakkında derli toplu ve genel bir bilgi edinmek isteyenler için okunması gereken eserlerden biridir. Ahmed Bedevi Kuran'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele, İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki, İnkılap Tarihimiz ve Jöntürkler* adlı hatırat ağırlıklı eserlerinin de bir döneme ışık tutan ve bu dönem tarihini konu alan öncü kapsamlı kitaplar olduğunu burada belirtmek gerekir. Tefik Çavdar'ın *İttihat ve Terakki'si* ise küçük hacimli ve oldukça genel bir bilgilendirme amacıyla yazılmıştır. Mustafa Ragıp Esatlı'nın *İttihat ve Terakki ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü* başlıklı eseri hacimli, ancak herhangi bir kaynak kullanmadığından bilimsel güvenilirliği tartışılabilir bir eser konumundadır. İttihad ve Terakki'nin iç işleyişini anlatan ve 1916 yılı kongre zabıtlarını *Tanin*'de çıkan halinden Eşref Yazıcıoğlu'nun "sadeleştirerek" aktardığı *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları* kitapçığını da burada zikretmek gerekir. Ve nihayet, kendini feshettikten sonra ku-

ruhan mahkemede yargılanmalarını ele alan, Osman Selim Kocahanoğlu'nun yayına hazırladığı *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması 1918-1919 Beşinci Şube Tahkikatı*, dönemi yaşayanların ve sorgulayanların bakış açılarını, olayların sıcaklığında vermesi açısından kayda değerdir. Yine Meşrutiyet, İttihad ve Terakki kadroları birtakım siyasî olay ve kişiliklere değinen Süleyman Kocabaş'ın bir okuma kitabı olarak kaleme aldığı *Jöntürkler Nerede Yanıldı 1908-1918* adlı eseri ve ayrıca Ayfer Özçelik'in ağırlıklı olarak Meclis-i Mebusan zabıt ceridelerine dayanarak hazırladığı *Sahibini Arayan Meşrutiyet ve Kimliğini Arayan Meşrutiyet* başlıklı çalışmaları da bulunmaktadır.

Gerek o devirde, gerekse bugüne kadar süren tartışmalarda, İttihad ve Terakki'nin masonlukla olan ilişkisi ve masonluğun parti ileri gelenleri ve politikaları üzerindeki etkileri önemli bir yer tutmuştur. Tarık Zafer Tunaya'nın yukarıda zikredilen eserinde bu konu ile ilgili olarak yer alan kapsamlı bir bölüm dışında, Angelo Iacovella'nın *İttihad-Terakki ve Masonluk* isimli kitabı nispeten kısa, fakat belgesel açıdan önemli bir çalışmadır. Bilhassa, İtalyanca birinci el kaynaklardan faydalanılmış olması ve özellikle Rumeli'de etkin olan Makedonya Risorta Locasının Selanik listesinin verilmesi, ayrıca birtakım farklı belgelerin de bulunması çalışmayı farklı kılmaktadır. Bu doğrultuda Orhan Koloğlu'nun *İttihatçılar ve Masonlar* kitabı ve kitap olmamakla beraber *Toplumsal Tarih* dergisinin masonluk özel dosyasının yer aldığı, Eylül 1996 tarihli 33. sayısı da, kayda değer araştırmalar olarak gösterilebilir.

Meşrutiyet döneminin *yegâne* hakim siyasî kuvveti, İttihad ve Terakki olmasına karşılık yukarıda da belirtildiği gibi, çok sayıda küçük siyasî parti de politik arenada görülmüştür. Bunların önemli bir bölümü teşkilatlanamamış ve dolayısıyla da herhangi bir "muhalafet merkezi" konumuna yükselememiştir. Ancak bu gibi bir kısım küçük partilerin biraraya gelerek kurdukları Hürriyet ve İtilaf Fırkası bunlar arasında bir istisna teşkil etmektedir. Bu parti çok kısa zamanda İttihad ve Terakki için ciddi bir rakip haline gelmiş ve iktidara ortak olabilecek bir potansiyel oluşturabilmiştir. İttihadçıların yürüttükleri sert ve yıldırıcı politikalara en ağır zamanlarda muhalafet edebilen fırka, akademik bir bakış açısıyla ve ayrıntılı olarak ilk defa Ali Birinci tarafından incelenmiştir. Kitap, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: İkinci Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar* ismini taşımaktadır. "Karşı çıkmak" tabiri yukarıda değinildiği gibi İttihadçıların sertlik yanlısı politikalarına "karşı çıkabilmek"i başaranlar, en azından "deneyenler" bağlamında da anlamlı bir tabir olarak gözükmektedir. Kitapta, Meşrutiyet ortamının tanımlanmasının ardından firkanın kuruluşu, programı ve temel görüşleri,

merkez ve taşra teşkilatı, fırkanın basınla ilişkisi, kongresi, iç gruplaşmaları, siyasî yaşamda gösterdiği etkinlikler ve dağılması teferruatlı bir biçimde incelenmiştir. Arşiv belgelerinin, günlük gazeteler ve diğer süreli yayınların ve o döneme ait çok sayıda risalenin kullanılmış olması dikkate değerdir. Bu bakımdan eser, Meşrutiyet dönemi siyasî partileri hakkında çalışma yapacak araştırmacılar için de nitelikli bir misal teşkil etmektedir.

Meşrutiyet döneminde İttihad ve Terakki'nin baskısından ötürü gelişme imkanı bulamayan birçok siyasal oluşum mevcuttur. Bunlardan biri olan, İştirakçi Hilmi'nin lideri olduğu Osmanlı Sosyalist Fırkası, hakkında en çok araştırma yapılan partilerden biri olmuştur. Adı geçen fırkayı en kapsamlı bir biçimde inceleyen Mete Tunçay *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925* adlı kitabında partinin kuruluşu, kurucu ve üyeleri, faaliyetleri ve yayın organları hakkında geniş bilgi verip, bunları bütünlüklü bir değerlendirmeye tabi tutar. Tunçay kitabının bir cildini ise *Belgeler'e* ayırmıştır, ki bu eser, özellikle Türkiye'de solun siyasal tarihini araştıranlar için bir başvuru kitabı niteliğindedir. Dönemin sol akım ve siyasal partilerini ayrıca Aclan Sayılğan *Solun 94 Yılı 1971-1965* ve *Türkiye'de Sol Hareketler 1871-1972*, İlhan Darendelioğlu *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, Fethi Tevetoğlu *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler* başlıklı kitaplarının ilgili bölümlerinde incelemiş olmakla beraber Tunçay'ın bakış açısının daha soğukkanlı ve akademik olduğunu belirtmek gerekir. Kerim Sadi'nin (Ahmet Nevzat Cerrahlar) A. Cerrahoğlu adıyla yayımlanan ve birtakım yazı ve kitaplarını bir araya getiren *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı* başlıklı hacimli kitabı ise, akademik bir inceleme olmamakla birlikte, sunduğu birtakım risale ve yazılarla akım ve partilerin ileri gelen kişileri hakkında verdiği bilgiler yönünden diğer eserlerden ayrılmaktadır. Ayrıca burada, doğrudan Meşrutiyet dönemi işlenmemiş olmasına rağmen, belirli kısımları bu döneme ayrılan Muzaffer Sencer'in *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri* ve Füzuzan Hüsrev Tökin'in *Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi 1839-1965* kitaplarını da zikretmek yerinde olur. (Kitap olmamakla beraber Meşrutiyet dönemi siyasî tarihi hakkında fikir sahibi olmak isteyenler için görülmesi gereken bir kaynak da İhsan Güneş'in "İkinci Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları 1908-1918" başlıklı makalesidir. Bu programlar dönem hükümetlerinin nelerin üzerinde durduğunu, o gün için neleri sorun olarak gördüklerini ve bu sorunları nasıl çözeceklerini açıklayan belgeler olduğundan bunların toplu halde okuyucuya sunulmasının yararlı olduğuna şüphe yoktur.)

Meşrutiyet döneminin, üzerinde belki de en fazla spekülasyon yapılan siyasal gelişmesi 31 Mart hadisesidir. Hakkında yazılan romanlar ve çeki-

filmlerin de olması, bu olayın sürekli gündemde kalmasını sağlayan unsurlar olmuştur. Bugün hâlâ müphem ve tam anlamıyla aydınlatılmayan noktaları bulunan hadiseyi akademik bir bakış açısıyla ilk olarak ele alan Sina Akşin olmuştur. *31 Mart Olayı* yazarın doktora tezidir ve gerek o güne kadar tasnif edilmiş Osmanlı belgelerinden, gerekse yabancı arşiv belgelerinden yararlanılarak kaleme alınmıştır. Akşin 31 Mart hadisesini doğuran sebepleri aktardıktan sonra olayın başlangıcından, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girip Padişah Abdülhamid'i tahttan indirmesine kadar geçen onbeş günlük süreçte meydana gelen gelişmeleri, günlük ve ayrıntılı olarak ele almıştır. Yazarın kitabın son kısmına aldığı "31 Mart ayaklanmasının çözümlemesi (tahlili)" bölümünü de burada anmak gerekir. Aslında bir hatıra olmakla beraber, ihtiva ettiği vesikalarla değişik bir konumu olan Faik Reşit Unat'ın yayıma hazırladığı II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkanlığı Ali Cevat Beyin Fezlekesi, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi* de araştırmacılar için görülmesi gereken kaynaklardan biridir. Yine İsmail Hami Danişmend'in, 31 Mart hadisesinden sonra padişah tarafından sadrazamlığa getirilen Ahmed Tevfik Paşanın evrakından yola çıkarak hazırladığı, *31 Mart Vak'ası* bu bakımdan anılmalıdır. Osman Selim Kocahanoğlu tarafından zabıt cerideleri, sorgulama tutanaklarından yola çıkılarak hazırlanan ve 31 Mart olayının aktörlerinden Derviş Vahdeti'nin çerçevesinde ele alınan *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı: 31 Mart Vakası ve İslamcılık*, olayı ve sonrasını farklı bir yönden ele alma gayreti içindedir. Kitap olmadığından bu yazının alanı içine girmemekle beraber. Ali Birinci'nin "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu" (*Türkler*, c. 13, s. 193-211) başlıklı, olayı farklı yönleri ve bütün cepheleriyle ele alan, değişik ve karmaşık ilişkileri değerlendirip tahlil eden makalesini konuyla ilgilenenlerin görmesi gerektiğini belirtmekte fayda var.

Ordu-siyaset ilişkisi Türkiye'de her zaman gündemi işgal etmiş bir konu olması sebebiyle, Meşrutiyet döneminde de varlığını korumuş, hatta gündemin ilk sıralarında yer almıştır. Daha sonra *İttihad ve Terakki* adını alacak olan ve 1906'da kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ilk on kurucusundan yedisinin ordu mensubu olması, ilerleyen zamanlarda özellikle Rumeli'de üçüncü ordu subayları arasında İttihad ve Terakki'ye mensubiyetin hızla yayılması ve Meşrutiyet'in yeniden ilanında ordu içindeki İttihadçı subayların İttihadçı olmayan subayları öldürmesi ve nihayet dağlara çıkarak isyan etmesiyle ordu-politika ilişkisi zaten kendiliğinden var oluyordu. Sürekli olarak "askerin politikadan çekilmesi, siyasetle ilgilenmemesi" gibi konular konuşulmuşsa da, bu hiçbir zaman gerçekleşmemiş ve İttihad ve Terakki, daima kendi mensubu subaylar vasıtasıyla politik gündemi belir-

lemiştir. Cemiyet'in çok sayıda etkin sivil üyesinin olmasına karşılık, başta Enver ve Cemal Paşalar olmak üzere etkili ordu mensubu üyeleri de vardı. Cemiyet'in iktidardan kısa süreli ayrıldığı dönem de, yine ordu vasıtasıyla, fakat bu sefer İttihadçı olmayan Halâskâr Zabitan grubunun etkisiyle yaşanmıştı. Özellikle Meşrutiyet devrinin belirleyici faktörlerinden biri olan ordu-politika ilişkisi, Ahmet Turan Alkan'ın *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset* başlıklı kitabında değişik yönleriyle işlenmiştir. Orduyu siyasetle ilişkilendiren sebepler, meşrutiyetin yeniden ilanı ve 31 Mart hadisesinde ordunun rolü, siyaset, muhalefet ve ordu ilişkileri ve nihayet 1913'teki Babıali baskını ve İttihad ve Terakki'nin tek parti yönetiminin başlamasında ordunun etkisi, ayrıntılı bir biçimde okuyucuya aktarılmaktadır. Zekeriya Türkmen'in *Osmanlı Meşrutiyeti'nde Ordu Siyaset Çatışması* adlı kitabı da aynı konuyu değişik yönleriyle incelemektedir.

Meşrutiyet dönemi siyasî tarihi denildiği zaman, bu tarihi belirleyen aktörler de mutlaka akla gelmektedir. Dolayısıyla dönemin siyasetini etkileyen/belirleyen kişiler hakkında yazılan monografiler de bu açıdan önem taşımaktadır. Politikacılar, gazeteciler, edebiyatçılar, bilim ve fikir adamları, ordu mensupları ve sair alanlardaki birtakım kişiler hakkında yapılan/yapılacak olan monografik araştırmalar, şüphesiz ki dönemin daha iyi ve doğru anlaşılması için gereklidir. Özellikle son senelerde üniversitelerde bu doğrultuda yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinin yayımlanması, Meşrutiyet devrinin daha sağlıklı yorumlanması için önemli bir adım olacaktır. Bu tezlerin önemli bir bölümünün yayımlanmamış olması yanında çok sayıda yayımlanmış monografik/biyografik çalışmaların bulunması ise sevindiricidir. Elbette bunların tamamı için sıhhatli değerlendirmeler yapmak mümkün değildir, ancak eksiklikleri olan kitaplar dahi ileride çalışacaklar için yol gösterici olabilmektedir. Bu yazı çerçevesinde bu kabil çalışmaların yalnızca bir kısmına değinilebilecektir. Bu tarz çalışmalar içinde sadece Meşrutiyet yılları için değil, Tanzimat'tan saltanatın ilgasına kadar geçen dönemi iyi anlamak ve sıhhatli yorumlayabilmek için okunması gereken kaynaklardan biri İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar* isimli hacimli eseridir. 2200 sayfalık kitabın, yaklaşık 600 sayfalık bir bölümü, Meşrutiyet döneminde sadrazamlık yapmış kişiler hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Bu eserde arşiv belgelerine dayanarak sadrazamların aileleri, eğitimleri, memuriyet hayatları, hangi seneler nerede, ne görevde buldukları ve nihayet sadrazamlıkları sırasındaki faaliyetleri derli toplu bir biçimde araştırmacıların hizmetine sunulmuştur ki, dönemi inceleyen hemen bütün kitap ve makalelerde kendisine atıf yapılmış bir başvuru yapıtıdır. Bu kadar teferruatlı olmamakla ve İbnülemin'in kitabı kadar tanınma-

makla beraber Mehmet Zeki Pakalın'ın *Son Sadrazamalar ve Başvekiller* kitabının dönemle ilgili bölümlerinin de araştırmacılar için bir kaynak olduğunu söylemek gerekir.

Şükrü Hanioğlu'nun *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* başlıklı eseri de monografik bir çalışmanın, hakkında araştırma yapılan kişinin yaşadığı dönemle nasıl bir etkileşim içinde olduğunu ve bu tarz çalışmaların kuru bir biyografiden öteye geçebilmesi için dönemle nasıl bir bütünlük içinde sunulması gerektiğinin iyi bir örneğini teşkil etmektedir. Çalışmanın yaklaşık üçte birlik bölümünü oluşturan yüz sayfada, Meşrutiyet dönemi ve bu dönemde Abdullah Cevdet'in siyasal düşünce faaliyetleri ele alınmaktadır. Bu tarz çalışmanın sıkça atf yapılanlardan biri de, Şevket Süreyya Aydemir'in üç ciltlik *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa* başlıklı eseridir. 1908-1914 yıllarını kapsayan ikinci cildin tamamı ve üçüncü cildin de önemli bir bölümü Enver Paşayı ve onun kişiliğinde Meşrutiyet dönemini anlamaya/anlatmaya yöneliktir. Daha önce belirtildiği gibi biyografik/monografik eserlere çok sayıda örnek verilebilir. Tevfik Çavdar'ın *Talat Paşa*, Hüseyin Cahit Yalçın'ın yine aynı adı taşıyan eseri, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Mehmet Emin Erişirgil ve Kazım Nami Duru'nun, *Ziya Gökalp*, Enver Behnan Şapolyo'nun *Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, Ziya Şakir Soko'nun *Mahmut Şevket Paşa* ve aynı yazarın *Talat-Enver-Cemal Paşa'lar*, Cavit Orhan Tütengil'in *Prens Sabahattin*, Nezahat Nurettin Ege'nin *Prens Sabahattin Hayatı ve İlmi Müdafaları*, Fethi Tevetoğlu'nu *Ömer Naci*, Abdullah Uçman'ın *Rıza Tevfik* başlıklı eserleri bu kabil çalışmalardandır. Şüphesiz bu misaller arttırılabilir. Ancak burada yalnızca siyasetçi ya da siyasete yön vermiş veya siyasette etkin olmuş kişiler hakkında yazılan eserlerin sadece birkaçının ismi anılmıştır.

Bütün bu sayılan eserlerin yanında zikredilmesi gereken kaynak bir eser de, Sinan Kunalp'ın *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber* adlı önemli çalışmasıdır. Yazarının da belirttiği gibi kitap iki tür soruya cevap verebilmek için hazırlanmıştır. "1884 Temmuz'unda Bitlis Valisi kimdi?" ya da "Hüseyin Fikri Paşa 1884 Temmuz'unda hangi görevde bulunuyordu?" (s. XII). Dolayısıyla Meşrutiyet dönemi ile ilgilenen araştırmacıların başvurabileceği, sadrazamlar, bütün nazırlar, seraskerler, şeyhülislam, müşirler, mabeyn başkatipleri, askerî teşkilat, patrikler, valiler, elçiler hakkında bilgi ihtiva eden kitapta bir de şahıs adına göre fihrist bulunması ve bu fihristin de kişiler hakkında kısa bilgiler vermesi çalışmanın kullanılabilirliğini ve değerini arttırmaktadır. İhsan Güneş'in hazırladığı *Türk Parlamento Tarihi* kitabının ilgili ciltleri de, Meşrutiyet meclislerinin mebuslarının biyografileri hakkında kısa bilgiler sun-

maktadır. (Burada yine bir makale olmakla, beraber Feroz Ahmed ve Dankwart Rustow'un *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanan "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Meclisler" yazısını dönem içinde yapılan seçimler sonucunda seçilen milletvekillerini takip etmek açısından anmak yerinde olur). Meşrutiyet döneminin sadece siyaset değil, her alanı ile ilgilenen araştırmacıların başvurmaları gereken bir diğer önemli kaynak da, Mücellitoğlu Ali Çankaya'nın *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* isimli çalışmasıdır. Büyük bir çaba ve zahmetli bir mesai gerektiren kitap, hakkında bilgi edinilebilen Mülkiye mezunlarının biyografilerini ihtiva etmektedir. Bu bağlamda Yapı Kredi Yayınları'nın iki ciltlik *Yapıtları ve Yaşamlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* de, dönemi inceleyen araştırmacılar için, içerdiği birçok biyografiyle gerekli bir eserdir.

Meşrutiyet döneminin siyasî tarihinde politik düşüncenin önemli bir yeri olduğu kuşkusuzdur. Bu konuyu ele alan genel kitaplar içindeki özel bölümler (Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* başlıklı kitapları gibi) bir tarafa bırakılırsa, dönemi siyasî düşünce bakımından ağırlıklı olarak işleyen inceleme kitaplarını burada özellikle vurgulamak gerekir. Bu bağlamda Meşrutiyet devrinin önemli siyasî düşünce akımları olarak kabul edilen Türkçülük, İslamcılık, Osmanlıcılık ve Batıçılık değişik eserlere konu olmuştur. Tarık Zafer Tunaya'nın *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Fikir Cereyanları, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İslamcılık Cereyanı* isimli kitaplarının yanında özellikle İsmail Kara'nın *İslamcılığın Siyasi Görüşleri* adlı eseri Meşrutiyet ortamında İslamcılığın meşrutiyet, istibdad, halifelik, meclis, kanun-ı esasî, iktidar-muhalefet, particilik gibi değişik politik konulara nasıl yaklaştığı tahlil edilmesi açısından ve dönemi anlamaya kaynak olması bakımından görülmesi gereken bir çalışmadır Aynı yazarın üç ciltlik *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* kitabının ilk iki cildi, Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'den Şemseddin Günaltay'a kadar Meşrutiyet dönemi İslamcılarının farklı konularda görüşlerini açıkladıkları metinleri ihtiva eden değerli bir eserdir. Türkçülük akımı ise, Masami Arai'nin *Jöntürk Dönemi Türk Milliyetçiliği* kitabında çeşitli dergi ve dergilerden yola çıkarak değerlendirilmiştir. Uriel Heyd'in ağırlıklı olarak Ziya Gökalp'ten yola çıkarak hazırladığı *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, bir kişiliğin çevresinde gelişen fikir ve siyaset akımını ele alan bir çalışmadır. Nitelikli ve benzer bir çalışma da François Georgeon'un *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura 1876-1935* kitabıdır. Füsun Üstel'in *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları 1912-1931* başlığını

taşıyan kitabının yaklaşık üçte birlik bir kısmı Meşrutiyet dönemine, Türk Ocakları'na ve bu dernekten yola çıkarak döneminin milliyetçilik anlayışına ayrılmıştır. Benzer şekilde Yusuf Sarı'nın *Türk Milliyetçiliği'nin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931* kitabı da bu kapsamda değerlendirilmelidir. Ayrıca Rıdvan Akın'ın Türkçülük akımını değişik cepheleriyle ele aldığı *Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi 1908-1918* kitabı da bu bağlamda okunması gereken kitaplardandır. Mete Tunçay ve Eric Jan Zürcher'in derlediği *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923* ise farklı yazarların konuyla ilgili makalelerini kapsamaktadır.

Bütün bu anlatılanlara ek olarak, Zafer Toprak'ın, ağırlıklı olarak iktisadi verilerden yola çıkıp dönemin siyasi profilini de çıkaran kitaplarından da söz etmek gerekir. İlk olarak *Türkiye'de Milli İktisat* adı ile yayınlanan ve Meşrutiyet dönemi ekonomisini, iktisadi düşüncesinin evrimini ve ekonomi-siyaset ilişkisini inceleyen kitap, daha sonra eklemeler ve yeniden düzenlemelerle *Milli İktisat-Milli Burjuvazi ve İttihat-Terakki ve Devletçilik* isimleri altında iki cilt olarak yayımlanmıştır. Kitap son olarak geniş hacimli bir şekilde ve çok sayıda belge ile zenginleştirilmiş olarak *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918* ismiyle okuyucuya sunulmuştur.

Son olarak 1908-1918 yılları hakkında genel bir okuma kitabını burada belirtmekte yarar var. Yusuf Hikmet Bayur'un üç cilt ve on kısımdan oluşan *Türk İnkılabı Tarihi* başlıklı eseri özellikle Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarını, iç siyasal gelişmeleri ve düşünce akımlarını değişik kaynaklardan (Osmanlıca birincil kaynakların yanı sıra, özellikle büyük devletlerin yayınlanmış arşiv belgelerinden kalkarak) farklı yönleri ile ele alan kapsamlı bir çalışmadır.

Sonuç olarak; bu yazıda Meşrutiyet dönemi siyasal tarihi ile ilgili inceleme kitaplarından bir bölümü tanıtılmıştır. Bu dönem hakkında araştırma yapmak isteyenler burada zikredilmeyen kitapların yanında hatıra, gezi, seyahat, harp tarihi ve diğer alanlarda yazılmış olan kitapları da (tabii makaleleri de) incelemeleri gerekir. Gerek Türkiye gerekse yurtdışındaki üniversitelerde yapılmış nitelikli yüksek lisans ve doktora tezlerinin ve değişik yabancı dillerde basılmış eserlerin de Türkçeye tercüme edilip yayımlanması, bu alanla ilgili birçok eksikğin tamamlanması yönünde önemli adımlar olacaktır.

Metinde adı geçen kitap ve makalelerin bibliyografik künyeleri

- Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul: Sander Yayınları, 1971.
- Akın, Rıdvan, *Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi 1908-1918*, İstanbul: Der Yayınları, 2002.
- Akşin, Sina, *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara: İmge Kitabevi, 1998.
- Akşin, Sina, *31 Mart Olayı*, İstanbul: Sinan Yayınları, 1972.
- Akşin, Sina, *100 Soruda Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980.
- Alkan, Ahmet Turan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001.
- Arai, Masami, *Jöntürk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1939-1967, III c.
- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Çavdar, Tevfik, *İttihat ve Terakki*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Çavdar, Tevfik, *Talat Paşa*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- Çankaya, Mücellidoğlu Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1968-1969, VIII c.
- Danışmend, İsmail Hami, *31 Mart Vak'ası*, İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1961.
- Darendelioglu, İlhan, *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, İstanbul: Tokar Yayınları, 1979.
- Emiroğlu, Kudret, *Anadolu'da Devrim Günleri: İkinci Meşrutiyet'in İlanı Temmuz-Ağustos 1908*, Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Erişirgil, Mehmet Emin, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Esath, Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1975.
- Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura 1876-1935*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Güneş, İhsan, "Meşrutiyet Hükümet Programları", *OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi)*, 1990, sy. 1.
- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi*, Ankara, 1997.
- Hanioglu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Heyd, Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1979.
- Iacovella, Angelo, *Gönye ve Hilal İttihad Terakki ve Masonluk*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1982.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Kara, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul: Risale Yayınları, 1986-1987, II c.

- Kars, Zafer, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997.
- Kerim Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Kocabaş, Süleyman, *Jöntürkler Nerede Yanıldı 1908-1918*, Kayseri: Vatan Yayınları, 1991.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı: 31 Mart Vak'ası ve İslamcılık*, İstanbul: Temel Yayınları, 2001.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması 1918-1919 İstanbul*, Temel Yayınları, 2002.
- Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul: Gür Yayınları, 1991.
- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali 1839-1922*, İstanbul: İSİS, 1999.
- Özçelik, Ayfer, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, Denizli: Bilal Ofset, 2001.
- Özçelik, Ayfer, *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, İstanbul: Tez Yayınları, 2001.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul, 1948.
- Sarıncay, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, İstanbul, 1994.
- Sayılgan, Aclan, *Solun 94 Yılı 1871-1965*, Ankara, 1968.
- Sayılgan, Aclan, *Türkiye'de Sol Hareketler 1871-1972*, İstanbul: Hareket Yayınları, 1972.
- Soko, Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, İstanbul, 1944.
- Soko, Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı. Talat, Enver, Cemal Paşa'lar*, İstanbul, 1943.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul: İnkılap ve Aka, 1974.
- Tevetoğlu, Fethi, *Ömer Naci*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler 1910-1960*, Ankara, 1967.
- Toprak, Zafer, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2003.
- Toprak, Zafer, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Toprak, Zafer, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Fikir Cereyanları*, İstanbul, 1948.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Hürriyetin İlanı*, İstanbul: Arba Yayınları, 1996.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul, 1960.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. 1, *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984; c. 3, *İttihat ve Terakki*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, 1960.
- Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, İstanbul: BDS Yayınları, 1991, II c.

- Tunçay, Mete ve Eric Jan Zürcher (haz), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Türkmen, Zekeriya, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu Siyaset Çatışması*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1999.
- Yapıtları ve Yaşamlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, II c.
- Unat, Faik Reşit (haz), *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1960.
- Üstel, Füsun, *Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Yağcıoğlu, Eşref, *İttihad ve Terakki'nin Son Yılları*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1992.

A Bibliography of Turkish Political Life in the Second Constitutional Period

Cüneyd OKAY

Abstract

Despite its shortness, the Second Constitutional Period is one of the most intensive periods of modern Turkey in terms of the events it covers. In the last two decades there has been an increase in the number of academic studies (MA and PhD dissertations, monographs, articles, memoirs and so on) that focus on this period and they have certainly formed a rich literature. This article aims to review this literature and to depict the focal points of the literature and to emphasize the subjects that have not yet been sufficiently studied.